

НЕСТЕРЕНКО В.А.

**ПОЛІТИКА В ГАЛУЗІ ПОЧАТКОВОЇ І СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ У
ВІЙСЬКОВІЙ ЗОНІ УКРАЇНИ У 1941-1943 рр.**

Стаття присвячена одному з малодосліджених питань періоду Другої світової війни - становищу початкової та середньої освіти у п'ятьох північних і східних областях України, які знаходились у відомстві військового командування. На основі архівних джерел показана політика німецької влади у цій сфері, діяльність місцевої української інтелігенції, аналізується зміст учбових програм періоду окупації.

Окупаційний режим на Україні 1941-1944 рр. є складною і багатогранною проблемою. Незважаючи на численні публікації, низка її аспектів потребує подальших досліджень. Серед них - питання становища освіти в окупованих регіонах України. На наш погляд, даний аспект окупаційної політики не знаходить поки що належної уваги з боку сучасних українських істориків. Серед дослідників, які в тій чи іншій мірі вивчали дане, - питання В.Ленська¹, О.В.Потильчак², Ю.А.Зінько, В.В.Гінда³.

Метою даної статті є висвітлення політики німецьких окупаційних властей у сфері початкової і середньої освіти в областях військової зони України (військова зона - це п'ять областей, які не входили до рейхскомісаріату "Україна" і весь період окупації перебували під управлінням військових властей, а саме: Чернігівська, Сумська, Харківська, Ворошиловградська (Луганська), Сталінська (Донецька), а також діяльності місцевих діячів у цій сфері.

Різні аспекти політики в галузі освіти на окупованих українських землях не раз обговорювалися верхівкою керівництва Німеччини. Зокрема, на засіданні в штабі фюрера, яке відбулося 16 липня 1941 р., знавець "східного простору" А.Розенберг висловив думку, що в кожному комісаріаті ставлення нових властей до місцевого населення повинне бути неоднаковим, а в Україні необхідно підняти історичну свідомість українців, відкрити університет у Києві тощо. Проте така позиція не знайшла підтримки інших керівників рейху.

Згодом А.Гітлер неодноразово повертався до цієї теми і, зрештою, чітко визначив власну позицію щодо даного питання: *"Російський простір - це для нас Індія. Як і англійці, ми правитимемо в цій імперії жменькою людей. Було б помилкою дати освіту місцевим людям. І я зовсім не прихильник створення університету в Києві. Було б краще не вчити їх навіть читати"* (17 вересня 1941 р.). *"Слов'яни - це родина кроликів. Якщо клас господарів їх не підитовхуватиме, вони самі ніколи не зможуть піднятися вище рівня кролячої родини. Природний стан, якого вони прагнуть, - це загальна дезорганізація. Будь-яке знання, дане їм, у кращому випадку перетвориться у них у напівзнання, яке зробить їх незадоволеними й анархічними.*

Нестеренко Вадим Анатолійович - кандидат історичних наук, старший викладач Сумського державного університету.

Саме з цієї причини ідея створення університету в Києві повинна бути відкинута...” (19 вересня 1941 р.). “Всупереч думці деяких штабів не можна дозволити ніякого навчання і ніякої допомоги місцевому населенню. Знання сигналів дорожнього руху їм буде достатньо...” (18 жовтня 1941 р.)⁴.

Отже, погляди Розенберга були піддані критиці. Адже саме Міністерство в справах східних окупованих територій, яке він очолював, малося на увазі в останньому висловлюванні фюрера. Тому він скорегував свою позицію, і в директивах рейхскомісару Коху від 18 листопада 1941 р. вже говориться лише про можливість існування в Україні початкових шкіл та професійних сільськогосподарських і ремісничих шкіл з обмеженими завданнями⁵. Однак практика дещо відрізнялася від омріяного Гітлером ідеалу. Якщо в рейхскомісаріаті “Україна” Е.Кох, який послідовно втілював у життя політику фюрера і користувався його підтримкою, придушував усі спроби місцевої інтелігенції розвивати систему освіти, як, до речі, і в інших питаннях, то у військовій зоні ситуація була дещо іншою.

Після відступу радянських військ в окупованих вермахтом регіонах України, так званій військовій зоні, поряд з органами окупаційної адміністрації, польовими і військовими комендатурами, почалося створення місцевих органів управління - міських та районних управ. Саме вони мали займатися питаннями освіти. З цією метою в їх структурі передбачалося створення відповідних відділів. До останніх потрапляли в основному фахівці, які працювали в системі освіти до окупації. В складних умовах війни вони прагнули відродити і по можливості розширити мережу освітніх закладів різного рівня. Звичайно, ці плани затверджувалися окупаційними властями і нашоувхувалися на протидію з їх боку. Проте спочатку чиновники комендатур, принаймні, не забороняли відкривати середні навчальні заклади, про що свідчать численні факти.

Яскравим прикладом цього є Харківщина. Так, на засіданні президії міської управи Харкова 1 грудня 1941 р. була заслухана доповідь керівника відділу освіти Дриги й ухвалено: “Негайно відкрити по одній школі на район. Надалі до 1 січня 1942 р. відкрити всього в першу чергу 20 середніх народних шкіл, 10 гімназій, реальних училищ і т.ін. у тому числі одну комерційну середню школу”⁶.

Однак загалом процес відкриття шкіл у початковий період окупації Харківщини, як і в інших областях військової зони, був малоконтрольований. На його стихійний характер вказувалося у “Доповідній записці в справі організації управління роботою шкіл в області”, підготовленої головою обласної земельної управи професором М.О.Вегуховим і головою комісії для організації обласного відділу освіти професором В.В.Дубровським: “...По Харківській області стихійно відновлюють свою роботу школи за школою. У Костянтиноградській окрузі їх працює коло 100, у Богодухівській - коло 60..., загалом по області - коло 400 шкіл. Ці школи працюють самовпливом, характер і зміст їх роботи визначається індивідуальністю вчителя, директора школи, почасти - районного керівництва...”⁷.

Саме прагненням діячів Харкова впливати на цей процес у межах всієї області, а не лише міста, пояснюється їх спроба створити відділ освіти при Харківській обласній земельній управі. В пункті четвертому “Тимчасового положення...” цього відділу накреслені перспективи роботи: кожне сільське

староство повинне мати початкову або середню семирічну школу, дитячий садок та будинок національної культури; районна управа повинна мати, крім потрібної кількості початкових та семирічних шкіл і дитсадків та районного будинку національної культури, ще й гімназію з десятирічним терміном навчання; Харків та окружні міста повинні були мати шкільну мережу “за окремим розрахунком”; також за окремим списком повинні були відновлюватися й організовуватися профшколи, технікуми, профкурси та установи позашкільної освіти⁸.

Ці плани, певною мірою, втілювались у життя. Так, станом на 1 квітня 1942 р. у Харківському районі працювали 17 шкіл (4393 учнів), з них - одна гімназія (638 учнів); три семирічки (1616 учнів); 13 початкових шкіл (2139 учнів)⁹. У Ново-Водолазькому районі на середину лютого 1942 р. працювало 8 семирічок і 14 початкових шкіл¹⁰. На 5 січня того ж року в окрузі, яка об'єднувала Сахновщанський, Кегичівський, Зачепилівський і Костянтиноградський райони, розпочали роботу 78 початкових, 8 неповних середніх і 7 середніх шкіл¹¹.

Подібні процеси проходили і в інших областях військової зони. Наприклад, у середині грудня 1941 р. відкрилися, а на початку лютого 1942 р. розпочали навчання приватні чоловіча і жіноча гімназії в Сумах¹². У січні 1942 р. у Лебедині Сумської області працювала чоловіча гімназія, а з березня - і жіноча з восьмирічним терміном навчання¹³. У Донецькій області на Маріупольщині на середину грудня 1941 р. діяли чоловіча і жіноча міські гімназії, три десятирічні школи, чотири семирічки і десять початкових¹⁴. У м.Остер на Чернігівщині в середині грудня 1941 р. працювала класична восьмирічна гімназія¹⁵. У Коропі і районі на початку 1942 р. працювали 3 десятирічки, 7 семирічок та 11 початкових чотирикласних шкіл. Більшість з них відкрилися ще у листопаді 1941 р.¹⁶ У Чернігові планувалося відкрити чоловічу і жіночу гімназії. У відділі культури та просвітництва міської управи були розроблені навчальні плани для них, які датуються 20 листопада 1941 р.¹⁷ Але вони не відкрилися внаслідок протидії місцевої військової комендатури.

Інколи відкриттю шкіл сприяли постанови місцевих німецьких керівників, а також української адміністрації, особливо з господарських питань. Так, уповноважений німецького командування, керівник Роменського окружного сільськогосподарського бюро обер-лейтенант Ламсціс своїм наказом від 17 грудня 1941 р. дозволив використовувати столярів, теслів і каменярів із загальних дворів на ремонті шкільних приміщень¹⁸. Старшина Коропського районного земельного управління в зверненні до старост сіл від 21 листопада 1941 р. наголошував на важливості розгортання мережі шкіл і ставив перед ними завдання добиватися прийняття загальними зборами громадян сіл рішень про їх відкриття. Причому вони мали бути такими, як за радянської влади. Навчання планувалося зробити платним: 1-4 класи - 10 крб. на місяць, 5-7 - 15 крб., 8-10 - 20 крб. Гроші мали витратити на утримання вчителів. Кандидатури останніх висували старости, а затверджувала Коропська міська управа¹⁹.

Але так було не всюди. 11 грудня 1941 р. видано наказ голови Чернігівського району П.Дюбка, в якому, згідно розпорядження Чернігівської міської комендатури, всім районним і сільським старостам заборонялося

відкривати школи “...бо нема ніякої гарантії в тому, що викладання в них не буде переводитися в большевицькому напрямку”²⁰. Школи, які працювали раніше, закривалися, заборонялися будь-які збори вчителів²¹. Згодом позиція окупаційного командування дещо пом’якшилася. Розпорядження “Про відкриття шкіл для навчання в районах, підлеглих чернігівській комендатурі” надійшло наприкінці січня 1942 р. Наказувалося розпочати навчання з 2 лютого того ж року, але лише у 1-4 класах²². У результаті на кінець 1941/42 навчального року у Чернігові діяло лише п’ять початкових шкіл, в яких навчалися 932 учні і працювали 47 учителів²³.

Отже, у початковий період окупації (кілька перших місяців) політика німецьких військових властей у галузі освіти була відносно ліберальною. Питання відкриття того чи іншого навчального закладу, особливо середнього, залежало не від ідеологічних догматів націонал-соціалізму, а від позиції чиновників польових і місцевих комендатур. Треба також враховувати ініціативу представників місцевої української адміністрації й об’єктивні труднощі війни (наявність приміщень, обладнання тощо).

Ситуація кардинально змінилася на початку травня 1942 р. у зв’язку з виконанням розпорядження командуючого військами оперативного тилового району №34 від 29 грудня 1941 р. про закриття вищих і середніх учбових закладів²⁴. Щоправда, відкрито про це не говорилося. Так, у районах Сумщини, підпорядкованих польовій комендатурі 198(у) в Охтирці, це розпорядження було виконано з посиланням на весняні польові роботи та на можливість відправки вчителів і учнів з 16 років на роботи в Німеччину²⁵. На Харківщині 753-тя польова комендатура у Валках наказала розпочати канікули у травні, а вирішення питання про подальшу діяльність шкіл відкладалося до кінця канікул²⁶. Проте у звітах про виконання цього рішення чиновники польових комендатур висловлювали свої міркування про його негативні наслідки: “Закриття шкіл, учбовий план яких не викликав ніяких нарікань, прийнятий з нерозумінням... Українці відрізняються прагненням до навчання й ігнорування їх системи освіти викличе жаль і недовіру до властей”²⁷. “Ліквідація всіх шкільних класів вище четвертого скоріше за все завдасть шкоди німецьким інтересам”²⁸.

Однак не всі середні учбові заклади були закриті в цей період. Так, 22 травня 1942 р. газета “Сумський вісник” повідомляла, що Штепівський відділ народної освіти відкрив гімназію в с.Марківці і навчання в ній “*йде повною ходю*”. Груньська районна управа (Сумська обл.) продовжувала виплачувати зарплатню вчителям двох семирічних шкіл²⁹. Але навчання в них, напевно, не проводилось. Отже, з травня 1942 р. середні школи і гімназії військової зони, за незначним винятком, не працювали.

Влітку 1942 р. серед німецьких чиновників з новою силою розгорнулася дискусія про рівень навчальних закладів в Україні. Фактично проблема була набагато ширшою, ніж надання дозволу українцям відкривати освітні заклади нижчого чи вищого типу. Питання ставилося так: наскільки вільним буде процес культурного і національного розвитку українського народу та формування української інтелігенції як носія національної ідеї. Саме в такому контексті обговорювали майбутнє політехнічного й гірничого інститутів у Дніпропетровську в червні 1942 р. генерал-комісар цього міста Зельцнер і співробітник міністерства Розенберга Браун. Вони відображали дві точки

зору на принципи здійснення політики в окупованій Україні, проте мета залишалася спільною для обох сторін.

Зельцнер вважав, що для збереження панування в Україні на століття необхідно, відповідно до німецьких економічних інтересів, зробити всіх українців хліборобами, виселити людей із міст, а промисловість обмежити видобутком сировини. Відкриття різноманітних медичних, сільсько-господарських, технічних курсів при інститутах він розглядав як тимчасові заходи. Діяльність вузькопрофесійних курсів при технікумах Зельцнер вважав можливою, бо при цьому *“виключена загроза створення прошарку української інтелігенції”*. Браун натомість твердив, що перевага і міцність німецького керівництва не будуть гарантовані у тому випадку, якщо не будуть створені умови для формування української інтелігенції: *“Якщо відсторонити цих здібних людей від можливості інтелектуального розвитку, то вони відреагують на цю заборону створенням таємних організацій й ідеологічних гуртків”*³⁰.

Інший аспект дискусії охоплював таку проблему: чи має Німеччина достатні людські ресурси для забезпечення окупованих територій України чиновниками і спеціалістами різних галузей господарства. Зельцнер відповідав на це питання позитивно і тому, на його думку, необхідності у навчанні українців у вищих навчальних закладах немає. Браун з цим не погоджувався і вважав, що потреба в місцевих кадрах спеціалістів є великою і необхідно відкривати різноманітні курси для їх підготовки. При цьому слухачі повинні мати освітній рівень вище чотирьох класів: *“Більш високий рівень освіти взагалі не повинен нести в собі ніяких небезпечних наслідків, якщо буде забезпечено достатній німецький вплив на вищу школу”*³¹. Дискусія з цього питання тривала до кінця окупації.

Подібні міркування прибічників Розенберга поділяли і військові власті. У доповіді начальника прифронтового району “Б”, військово-адміністративного відділу №443/42 від 9 серпня 1942 р. зазначалося: *“Сучасне шкільне питання також знаходиться у незадовільному стані... Рівень підготовки учня, який закінчив чотирикласну школу, настільки низький, що його недостатньо навіть для роботи ремісником або конторським службовцем”*³². 18 грудня 1942 р. на нараді у рейхсміністерстві східних областей Розенберга з начальниками штабів для оперативного тилового району групи армій “Б” були запропоновані заходи для постановки перед населенням нової ідейної мети. Серед іншого, зокрема, пропонувалося відкриття семирічних народних шкіл і технікумів³³.

Такі настрої військових властей були відомі українським службовцям. Вони проводили підготовчу роботу щодо відновлення мережі навчальних закладів. У середині липня 1942 р. відділ освіти Харкова підготував план розвитку шкільної мережі у місті восени. Ним передбачалося відкриття 20 семирічок на 10 тис. учнів, 5 нижчих ремісничих шкіл (2-3 кл.) на 1200 учнів, 4 середніх технічних шкіл (4 кл.) на 1 тис., 4 гімназій (8 кл.) на 2500 місць, двох реальних училищ (7 кл.) на 1 тис. учнів. Але на той час дозволили відкрити лише 19 чотирикласних шкіл³⁴.

З дозволу польової і міської комендатури шкільний відділ Бахмутської управи (Артемівськ) на Донеччині на початку серпня провів реєстрацію молоді, яка навчалася в середніх і старших класах у вересні-жовтні 1941 р., з

метою обліку бажаючих продовжити навчання в *“предположительной к открытию средней школе типа бывшей гимназии и реального училища”*³⁵. У Костянтиноградському районі передбачалося відкрити 65 шкіл, з них: у селах - 40 шкіл, з яких 13 - семирічки; у місті - 25 шкіл, з яких дві гімназії (чоловіча й жіноча), одна реальна школа, два технікуми, 10 семирічок і 10 чотирирічних³⁶. У той же час таку ж роботу проводив районний відділ пропаганди і просвіти Путивля на Сумщині. Ним планувалося відкрити 47 шкіл з контингентом учнів 6980, з них - 33 чотирирічки і 14 семирічок³⁷. Але знову це були лише плани.

Новий 1942/43 навчальний рік розпочався неодноразово в різних районах військової зони. Наприкінці грудня 1942 р. Розенберг повідомив Коха, що військові власті знову відкрили початкові, середні та професійні школи³⁸. Однак обмеження на діяльність середніх освітніх закладів зберігалися. Багато в чому це залежало від позиції чиновників польових і місцевих комендатур. Так, на Путивльщині, незважаючи на попередні плани, з дозволу конотопської ортскомендатури у вересні 1942 р. розпочали роботу лише 46 початкових народних шкіл. З них 43 - у сільській місцевості і три - в Путивлі. У них навчалися 3797 учнів, що за свідченням відділу освіти Путивльського району становило 77% дітей шкільного віку³⁹. У Харкові на середину листопада працювали 23 чотирирічки і 8 філій, в яких навчалися 8967 дітей, хоча на той час у 18 школах підготовча робота до відкриття 5-7 класів була закінчена⁴⁰. У Волновахському районі Донеччини на кінець грудня працювало 47 початкових шкіл, в яких навчалися майже 5 тис. учнів⁴¹.

Розпочинали роботу і середні учбові заклади. З 1 жовтня відділ освіти районної управи Краматорська відкрив *“середні школи старшого концентру”*, в яких навчання хлопців і дівчат велось окремо⁴². В той же час відновила роботу Сумська жіноча гімназія⁴³. У Бахмуті на початок листопада працювали три гімназії реального напрямку, дві вищепочаткові школи, одна початкова⁴⁴. У Костянтинівці навчальний рік на початку жовтня 1942 р. розпочали замість запланованих 25 шкіл різних типів дві гімназії, чотири семирічки й одна початкова⁴⁵. На Луганщині в Алчевську також діяла гімназія⁴⁶. У самому Луганську наприкінці грудня було оголошено набір до середньої школи для дівчат⁴⁷. В усіх цих закладах, починаючи з 5 класу, навчання було платним.

Відкривалися також платні вечірні курси без відриву від виробництва для закінчення середньої освіти. Такі курси для молоді, яка закінчила 7-9 класів діяли у Слов'янську на Донеччині⁴⁸.

Навчання у прифронтовій смузі ускладнювалося наближенням воєнних дій. При цьому в першу чергу закривалися старші класи, учні яких виконували обов'язкову трудову повинність. Зокрема, у Слов'янську на Донеччині на 8 листопада 1942 р. працювали у місті і районі 52 школи, в тому числі кілька семирічок, а на початку червня 1943 р., коли тут проходив фронт, - лише 32 і жодної середньої⁴⁹. Саме тому в таких районах навчальний рік було подовжено, і в червні 1943 р. заняття ще тривали.

Влітку 1943 р. учителі знову здійснювали підготовчі заходи для відкриття середніх шкіл, зокрема, вели облік молоді віком до 17 років, яка закінчила чотири і більше класів. Така робота проводилася, наприклад, у Чернігові, де планувалося відкрити семирічки та прогімназії. Але це вже були

не плани, а виконання наказу, у даному випадку - чернігівської польової комендатури, від 2 липня про відкриття п'ятих і шостих класів народних шкіл⁵⁰. Про запровадження обов'язкової неповної середньої освіти та відкриття відповідних навчальних закладів у 1943/44 навчальному році повідомлялось українським властям і населенню⁵¹. Це свідчило про відхід німецьких окупаційних властей від первинних постулатів політики в галузі освіти. Причина цього - наступ Червоної армії і наростаюча ненависть населення до окупантів.

Що ж вивчали в школах у період окупації?

Основою навчального процесу в школах є, як відомо, навчальний план, де визначено предмети і обсяг їх вивчення. У період окупації, особливо на її початковому етапі, централізованого управління освітою у військовій зоні не існувало. Цими питаннями займалися, як зазначено вище, чиновники польових і місцевих комендатур, які не мали чітких інструкцій щодо змісту освіти. Вони ж перекладали їх вирішення на допоміжні українські органи місцевої влади - управи, виконуючи лише контрольні функції. Така ситуація створювала можливості для творчого підходу працівників освіти до справи. Навчальні плани розроблялися місцевими діячами і в різних місцевостях мали певні відмінності як у предметах, що вивчалися, так і в кількості годин, які відводилися на їх вивчення.

Природно, що в умовах, коли все радянське заперечувалося, взірцем вважався досвід дореволюційної доби з певними доповненнями або вилученнями. Свідченням цього є поява таких характерних для царських часів освітніх закладів, як гімназії, прогімназії, реальні училища, а також зміст навчання. Зокрема, у багатьох школах у початковий період окупації з'явився такий предмет, як Закон Божий. Разом з тим, на відміну від дореволюційних часів, чільне місце у закладах освіти відводилося вивченню української мови. Відкривати російські школи або взагалі заборонялося, як в Остерському районі Чернігівщини⁵², або це були поодинокі випадки. У Луганську, наприклад, діяла лише одна російська школа. Поява ж у навчальних планах історії України і географії на матеріалах рідного краю було новим явищем і викликало занепокоєння окупаційних властей. Свідченням цього, зокрема, є наказ Сумської фельдкомендатури (травень 1942 р.) про заборону викладання Закону Божого, історії та географії у початкових школах і гімназіях до особливого розпорядження⁵³.

Базовою в роки окупації стала початкова освіта, яку давала чотирикласна народна школа. До того ж і кількість шкіл була недостатньою. Це було кроком назад порівняно з радянськими часами. Тому, враховуючи обмеження, що існували стосовно інших типів освітніх закладів більш високого рівня, саме початкові школи становили основу системи освіти.

Для кращого уявлення про зміст освіти звернемося до навчального плану і програми для 1-4 класів народної школи Чернігівщини, затверджених місцевою комендатурою 24 вересня 1942 р. Найбільше часу протягом усіх чотирьох років навчання відводилося на вивчення української мови: 11 годин на тиждень у 1-2 класах, 7 годин - у 3-му і 9 годин - у 4-му. Учні вчилися читати і писати, вивчали частини мови, склад слова і речення, пряму мову тощо. На другому місці за кількістю годин була арифметика: по 6 годин на тиждень протягом усіх чотирьох років. Учні засвоювали десяткову систему

рахунку, дії з цілими числами, метричні міри, розв'язували задачі на обчислення часу, вирахування площі квадрата, трикутника, прямокутника, паралелограма, об'єму куба, паралелепіпедів, додавання і віднімання дробів.

На вивчення німецької мови відводилося 4 години на тиждень протягом усього періоду навчання. За цей час учні повинні були навчитися розуміти короткі речення, усну мову і засвоїти мінімум 150 слів. На каліграфію відводилося по дві години у 1-2 класах і по одній - у 3-4. У 3-4 класах по дві години на тиждень школярі вивчали природознавство і географію. На уроках природознавства учні дізнавалися про хлібні, городні та отруйні рослини, основні відомості про життя тварин (ссавців, птахів, риб, жаб, безхребетних).

На заняттях з географії перед ними відкривалися частини світу, океани, моря, острови і півострови Європи, Азії, Америки, Африки, Австралії; гори, ріки, озера Європи; клімат, рослинність і тваринний світ Європи й України, поставали мапи світу і найбільших держав. Крім цих предметів протягом усього часу навчання по годині на тиждень відводилося на малювання, співи і фізкультуру. Всього тижневе навантаження учня становило 26 годин у 1-2 класах і 27 годин - у 3-4⁵⁴.

Дещо відрізнявся навчальний план початкових шкіл Артемівського району Донеччини на 1943/44 навчальний рік. На вивчення української мови у ньому відводилося 12 годин на тиждень у 1-2 класах і по 6 годин - у 3-4; на арифметику - по 7 годин у 1-3 і 6 - у 4 класі; на німецьку мову - лише по 4 години у 3-4 класах; на природознавство - по 2 години у 3-4; на географію - 2 години у 3 і одна - у 4 класах; на каліграфію - по 2 години у 1-2 класах; на співи, художньо-виховну працю (малювання, аплікація, ліплення, моделювання), шкільну гімнастику, як і на Чернігівщині, - по одній годині на тиждень у кожному класі. Особливістю плану є те, що крім цих предметів у 4 класі дві години на тиждень виділялося на вивчення російської мови. Тижневе навантаження учня було меншим - 24 години протягом усіх чотирьох років навчання⁵⁵.

Переведення учнів з класу в клас відбувалося на основі їхніх річних оцінок. Після закінчення четвертого класу вони складали іспити. У Сумах і районі, наприклад, їх було три: перший день - письмовий і усний з української мови, другий - письмовий і усний з арифметики, третій - усний з німецької мови⁵⁶.

У початковій школі навчання було обов'язковим, що порушувало ще одне "побажання" фюрера, висловлене ним 11 квітня 1942 р.: *"Не можна дозволити, щоб навіть одному вчителю прийшла б ідея оголосити про обов'язковість для підкорених народів ходити у школу"*⁵⁷. Підтвердженням цього є багаточисленні постанови місцевих управ. У постанові Роменської міської управи (Сумщина) від 12 серпня 1942 р. *"Про початок 1942/43 навчального року"* зазначалося, що навчання у школах для дітей 7-11 років є обов'язковим, і на батьків, які не запишуть дітей до шкіл або не забезпечать їх відвідування, накладатиметься штраф у розмірі до 500 крб.⁵⁸ Бургомістр м.Сновськ на Чернігівщині видав подібний наказ 15 жовтня 1942 р. Згідно з ним, перший раз за таке порушення батьків буде оштрафовано на 200 крб., а вдруге їм загрожувала примусова праця до двох тижнів⁵⁹. І ці заходи

застосовувалися на практиці. Зокрема, Остерська районна управа постановою від 7 грудня 1942 р. застосувала штрафні санкції за невідвідування шкіл до батьків 10 дітей: 4 мали сплатити по 300 крб., решта - по 200⁶⁰. У Харкові із середини липня 1943 р. за розпорядженням штандарткомендатури всі діти віком від 7 до 14 років повинні були одержувати свої пайки лише через школи⁶¹.

Гімназії та прогімназії були покликані дати учням ґрунтовну середню освіту. Про це свідчили навчальні плани класичної жіночої та чоловічої реальної гімназій Чернігова, розроблені у листопаді 1941 р. І хоча автором не виявлені документи про їх діяльність, все ж вони певною мірою ілюструють напрямок педагогічної думки українських діячів того часу.

Термін навчання в обох закладах - 8 років. Перелік предметів у планах майже однаковий: основи релігії, українська мова і література, німецька, французька або англійська мови, світова література, математика, фізика, хімія, природознавство, космографія, історія, наука про державу і націю, географія, каліграфія, малювання, креслення, фізкультура, співи. Крім цих предметів у жіночій класичній гімназії передбачалося вивчення кількох специфічних для неї предметів: латинської мови, психології та логіки, домоводства.

Однак у чоловічій реальній гімназії більше часу відводилося на вивчення математики, фізики, хімії, креслення, малювання, тоді як у жіночій класичній - на предмети гуманітарного циклу (українська і світова література, історія і мови). Тижневе навантаження учня коливалося від 28 до 33 годин⁶².

Для порівняння охарактеризуємо навчальний план прогімназії, підготовлений в середині 1943 р. Такий заклад планувалося відкрити в Чернігові у 1943/44 навчальному році. Протягом шести років його вихованці мали б вивчати 15 предметів: українська мова і література, російська мова і література, світова література й теорія письменництва, німецька мова і література, латинська мова, математика і космографія, фізика і хімія, природознавство, географія, історія, логіка, малювання і креслення, фізкультура (для хлопців), рукоділля (для дівчат), співи.

Привертає увагу поява російської мови і літератури. Більше того, за кількістю виділених на вивчення годин, цей предмет поступається лише українській мові і літературі і рівнозначний з німецькою мовою і літературою. Ще одна особливість цього плану - поєднання споріднених наук: мови й літератури, математики і космографії, фізики та хімії, малювання і креслення. В сучасній педагогічній науці це позначається поняттям "інтеграція". Тижневе навантаження передбачалося в межах 31-33 годин⁶³.

Крім навчальних планів розроблялися програми з окремих предметів. Зокрема, діячі Харкова в кінці 1941 р. створили програму з історії для семирічних шкіл. У пояснювальній записці до курсу історії України її автор професор В.В.Дубровський зазначав: "*Курс історії України у середній школі в сучасних умовах життя України має особливо важливе значення, бо він вперше ознайомить дітей-українців з минулим рідного народу, що було в них штучно віднято радянською владою...*"⁶⁴ За цією програмою вивчення історії України мало починатись у 3-4 класах початкової школи.

Під назвою "*Рідна історія*" він, за задумом авторів, не був систематичним і складався з кількох окремих історичних епізодів. Його

завдання полягало в тому, щоб *“...зацікавити дітей рідною старовиною, заронити в їхні серця іскру патріотизму, розвинути в них національне почуття і пошану до діл своїх прабатьків”*⁶⁵.

Серед подій, яким приділялась особлива увага, були: хрещення Русі 988 р., татарський погром 1240 р., повстання Б.Хмельницького 1648 р., Полтавська баталія 1709 р., Коліївщина 1768 р., зруйнування Січі 1775 р., покріпачення України 1783 р., розкріпачення селян 1861 р., визволення України від царату 1917 р., більшовицька окупація України 1919 р. Всього на вивчення рідної історії відводилось 28 годин на рік у кожному класі. У 5-7-му класах передбачалося засвоєння систематичного курсу історії України.

При вивченні даного курсу автор програми радив використовувати працю М.Грушевського *“Ілюстрована історія України”*, а також *“Історія України”* Івана Петренка, що вийшла у Києві 1941 р., книги О.Єфименко, І.Крип'якевича, Д.Багалія, І.Огієнка.

Паралельно з 5 класу учні мали починати вивчати всесвітню історію: у 5 класі - давню історію, у 6 - історію середньовіччя і нову історію, у 7 - продовження нової історії. У пояснювальній записці до програми з давньої історії її автор професор В.М.Державін під впливом тодішньої ідеології зокрема зазначив необхідність: *“...Приділяти особливу увагу національним і, в історично певних випадках, расовим рисам окремих народностей та їх культури”*⁶⁶. Курс історії середньовіччя розробив доцент Г.І.Ющенко, а нової історії - доцент О.Я.Кіктєв.

Істотною проблемою для вчителів у роки окупації була недостатня кількість підручників і посібників. Адже заборонялося використовувати з цією метою радянську літературу. Була організована кампанія по її вилученню з бібліотек та у населення. Це стосувалося і навчальної літератури. Але повністю відмовитися від її використання було неможливо. Тому при шкільних відділах міських і районних управ створювалися комісії з учителів, які займалися її виправленням. Наприклад, 24 листопада 1941 р. учителі Чернігова на спеціально скликаній нараді прийняли таке рішення: *“Оскільки в цьому учбовому році всім школам доводиться користуватися з підручників радянського видання по всіх класах та предметах, виникає конча потреба згадані підручники докорінно переглянути, викресливши й заклеївши всі ті місця, що можуть бути ідеологічно шкідливі сучасній школі”*⁶⁷.

Комісії розробили інструкції щодо використання різних підручників. На місцях учителі, керуючись цими рекомендаціями, клеїли, викреслювали, дописували існуючі підручники. Звичайно, найбільше потерпали від такого виправлення підручники з гуманітарних дисциплін. Викреслювалися такі слова, як “УРСР”, “СРСР”, “Союз”, “радянський”, “Інтернаціонал” тощо. Слово “піонер” замінювалося на “школяр” або “учень”, “колгоспники” - на “селяни”, “піонерський галстук” - на “червона хусточка”, “радгосп” - на “державний маєток”⁶⁸.

Поряд з цим створювалися і видавалися нові підручники. У Харкові, згідно звіту про роботу відділу пропаганди за листопад-грудень 1941 р., було розпочато написання підручників з української мови та історії, а також організувалося видавництво художньої та шкільної літератури⁶⁹. Маріупольське видавництво ім.Франка у листопаді 1942 р. видало *“Буквар”* для першого класу тиражем у 2 тис. примірників, упорядкований

А.Болгарським⁷⁰. Відділ освіти м.Слов'янська в цей же час повідомляв про вихід у світ читанки для третього класу таким же накладом⁷¹. В Охтирці на Сумщині Л.О.Карханіна склала "Розмовник" з німецької мови, який у серпні 1942 р. передано до друку⁷².

Незважаючи на всі ці заходи, підручників та посібників не вистачало. Наприклад, школи Харкова у листопаді 1942 р. були забезпечені так: перші класи - на 100%, другі - на 70%, треті-четверті - вкрай погано⁷³. До того ж, радянські підручники, навіть виправлені, не влаштовували. З цього приводу у "Педагогічному інформаційному бюлетені" була вміщена стаття "Про підручники в народній школі", де, зокрема, зазначалося: "...Виникає питання - чи є рація продовжувати використання таких "виправлених" підручників, чи може краще буде зовсім відкинути їх, як книжки, що всією своєю будовою в значній мірі відбивають дух совєтчини і заважають новій українській школі в справі очищення її від скверни?"⁷⁴ Далі рекомендувалося вчителям працювати без підручників, використовуючи пропагандистські матеріали, газети, бібліотечні книжки, приклади з життя тощо.

Газетні публікації використовувалися на уроках і раніше. Місцеві газети вміщували статті, присвячені історичним подіям, видатним особистостям, вірші тощо. У газеті "Українське Полісся", що виходила на Чернігівщині, існувала спеціальна рубрика "Сторінка для школярів", матеріали якої вчителі мали використовувати на уроках⁷⁵. Там же, в м.Остер, з лютого 1942 р. для дітей видавалася двотижнева газета "Школяр". Зокрема, у її другому номері від 5 березня була вміщена поема Т.Шевченка "Мати". У третьому номері від 24 березня - стаття про нього - "Шевченко любив дітей". У газеті публікувалися також байки, казки, загадки. Не обходилося, звичайно, і без ідеології: в тому ж другому номері надрукована поема "Нібелунги".

Отже, політику окупаційних властей військової зони у галузі початкової і середньої освіти можна поділити на три періоди.

Перший тривав від захоплення вермахтом тієї чи іншої області до початку травня 1942 р., коли школи були закриті під різними приводами. Він характеризувався активною діяльністю української інтелігенції у справі відновлення шкільної мережі, а також певною стихійністю цього процесу.

Другий - від травня по вересень-жовтень 1942 р., коли навчання не велося. У цей час серед німецьких чиновників тривали дискусії щодо рівня освіти, який необхідно дозволити українцям, і про долю середніх та вищих учбових закладів. Українські діячі проводили підготовчу роботу по відкриттю початкових і середніх шкіл, інколи за відсутності на це дозволу з боку німецьких властей.

Третій період - від вересня-жовтня 1942 р. до кінця окупації. Для нього характерний поступовий відхід німецьких військових властей від первинних постулатів фюрера в галузі освіти і дозвіл українським діячам відкривати як початкові, так і середні учбові заклади.

Цей відхід пояснюється позицією чиновників міністерства Розенберга і військових властей, які, перебуваючи в окупованих районах України, бачили на власні очі згубність жорсткої політики в цій сфері. З точки зору пропаганди закриття середніх шкіл викликало невдоволення населення, особливо з кінця 1942 р. в умовах наступу Червоної армії. В плані практики - необхідність підготовки й використання місцевих робітників і службовців. Цей аспект

також набув гостроти для німецького керівництва після краху “бліцкригу” й усвідомлення необхідності широкого залучення робочої сили окупованих регіонів.

Незважаючи на енергійну роботу українських діячів, які розуміли важливість освіти для подальшого розвитку народу і прагнули відродити систему освітніх закладів, більшість їхніх планів не були реалізовані. Вони і не могли бути втілені у життя за умов заборон та обмежень з боку німецьких окупаційних властей, нав'язаних людиноненавистницькими теоріями націонал-соціалізму. Помилковість політики в галузі освіти визнавалася і самими німцями. У доповіді “*Організація військового управління*”, в якій аналізувався досвід військових властей, констатувалося: “*Досвід засвідчив, що затягування з відкриттям учбових закладів середнього і вищого ступенів на окупованій території було неприпустимою помилкою*”⁷⁶.

¹Ленська В. Расистська педагогічна доктрина і “Mein Kampf” Гітлера / Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27-8 квітня 1995 р.). - К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. - С.75-77; *Вона же*. Фашистська шкільна політика на окупованій території України // Укр. іст. журнал. - 1990. - №10. - С.81-86.

²Потильчак О.В. Мовне питання в політиці нацистської окупаційної влади в Україні / Історія в школі. - 1998. - №12. - С.10-13; *Він же*. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941-1944): політика і практика агресора. - К.: Міжнародна фінансова агенція, 1998. - 36 с.

³Зінько Ю.А., Гінда В.В. Освітні заклади Вінничини у роки німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. - К., 2002. - Вип.6. - 320 с. - С.176-179; Гінда В.В. Освітні заклади Вінничини в умовах фашистського “нового порядку” 1941-1944 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. - К., 2003. - Вип.7. - Ч.1. - 319 с. - С.298-310.

⁴Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Париж-Нью-Йорк, Львів, 1993. - С.514, 533, 537.

⁵Там само. - С.543.

⁶Державний архів Харківської області (далі - ДАХО). - Р-2985. - Оп.3. - Спр.1. - Арк.2-4.

⁷Там само. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.51.

⁸Там само. - Арк.52.

⁹Там само. - Р-3527. - Оп.1. - Спр.38. - Арк.1.-2.

¹⁰Нова Україна (Харків). - 1942. - 18 лютого.

¹¹Там само. - 22 січня.

¹²Сумський вісник. - 1941. - 18 грудня; 1942. - 13 лютого.

¹³Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Р-1949. - Оп.2. - Спр.3. - Арк.56, 132.

¹⁴Маріупільська газета (Маріуполь Донецької обл.). - 1941. - 16 грудня.

¹⁵Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Р-3438. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.10, 22.

¹⁶ДАЧО. - Р-3526. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.2.

¹⁷Там само. - Р-3004. - Оп.1. - Спр.15. - Арк.2, 5.

¹⁸ДАСО. - Р-2926. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.32.

¹⁹ДАЧО. - Р-3525. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.2.

²⁰Там само. - Р-2350. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.5.

²¹Там само. - Р-3441. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.16.

²²Там само. - Арк.23.

²³Там само. - Р-3001. - Оп.1. - Спр.65. - Арк.11.

²⁴Косик В. Вказ. праця. - С.549-550.

²⁵Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м.Київ (далі - ЦДАВО). - КМФ-8. - Оп.2. - Спр.157. - Т.1. - Арк.10.

²⁶Там само. - Т.2. - Арк.167.

²⁷Там само. - Т.1. - Арк.10.

²⁸Там само. - Т.2. - Арк.166.

²⁹ДАСО. - Р-1913. - Оп.2. - Спр.6. - Арк.90, 104.

³⁰ЦДАВО. - КМФ-8. - Оп.1. - Спр.274. - Арк.5-9.

- ³¹Там само. - Арк.5-9.
³²Там само. - Спр.6. - Арк.203-204.
³³Там само. - Оп.2. - Спр.189. - Арк.7.
³⁴ДАХО. - Р-3076. - Оп.1. - Спр.16. - Арк.8.
³⁵Бахмутський вестник (Бахмут Донецької обл.). - 1942. - 25 июля.
³⁶Костянтинівські вісті (Костянтинівка Донецької обл.). - 1942. - 5 серпня.
³⁷ДАСО. - Р-1955. - Оп.1. - Спр.12. - Арк.78-81.
³⁸ЦДАВО. - КМФ-8. - Оп.1. - Спр.12. - Арк.10.
³⁹ДАСО. - Р-1955. - Оп.1. - Спр.15. - Арк.2, 7.
⁴⁰ДАХО. - Р-2982. - Оп.4. - Спр.184. - Арк.66.
⁴¹Донецкий вестник (Донецьк). - 1942. - 29 декабря.
⁴²Краматорська газета (Краматорськ Донецької обл.). - 1942. - 20 вересня.
⁴³ДАСО. - Р-1914. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.2.
⁴⁴Відбудова (Костянтинівка Донецької обл.). - 1942. - 5 листопада.
⁴⁵Там само. - 1942. - 20 жовтня.
⁴⁶Державний архів Луганської області. - Ф. Р-1307. - Оп.1. - Спр.8. - Арк.49.
⁴⁷Нове життя (Луганськ). - 1942. - 20 грудня.
⁴⁸Донецька газета (Слов'янськ Донецької обл.). - 1943. - 3 січня.
⁴⁹Державний архів Донецької області (далі-ДАДО). - Ф. Р-1597. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.2, 9.
⁵⁰ДАЧО. - Р-3004. - Оп.1. - Спр.105. - Арк.1, 4.
⁵¹Новости дня (Чистяково Донецької обл.). - 1943. - 19 августа; ДАСО. - Р-1951. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.338; Український кур'єр (Прилуки Чернігівська обл.). - 1943. - 17 липня.
⁵²ДАЧО. - Р-3441. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.23.
⁵³ДАСО. - Р-1868. - Оп.1. - Спр.53. - Арк.5.
⁵⁴ДАЧО. - Р-3441. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.85-86, 113-118.
⁵⁵ДАДО. - Р-1626. - Оп.1. - Спр.8. - Арк.3.
⁵⁶ДАСО. - Р-1868. - Оп.1. - Спр.53. - Арк.15.
⁵⁷Косик В. Вказ. праця. - С.559.
⁵⁸ДАСО. - Р-2926. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.52.
⁵⁹Нові дні (Сновськ Чернігівська обл.). - 1942. - 17 жовтня.
⁶⁰ДАЧО. - Р-3441. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.151.
⁶¹Харків'янин (Харків). - 1943. - 14 липня.
⁶²ДАЧО. - Р-3004. - Оп.1. - Спр.15. - Арк.2, 5.
⁶³Там само. - Спр.17. - Арк.15.
⁶⁴ДАХО. - Р-2982. - Оп.4. - Спр.190. - Арк.18.
⁶⁵Там само. - Арк.2.
⁶⁶Там само. - Арк.5.
⁶⁷ДАЧО. - Р-3004. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.1.
⁶⁸ДАХО. - Р-3527. - Оп.1. - Спр.44. - Арк.1-2, 4-6.
⁶⁹Там само. - Р-2982. - Оп.3. - Спр.13. - Арк.31.
⁷⁰Нове життя. - 1942. - 8 листопада.
⁷¹ДАДО. - Р-1597. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.2.
⁷²ДАСО. - Р-1925. - Оп.1. - Спр.8. - Арк.123, 124.
⁷³ДАХО. - Р-2982. - Оп.4. - Спр.184. - Арк.67.
⁷⁴Педагогічний інформаційний бюлетень (Харків). - 1942. - 1 грудня.
⁷⁵ДАЧО. - Р-3441. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.55.
⁷⁶ЦДАВО. - КМФ-8. - Оп.2. - Спр.332. - Арк.81.

The one of the scantily investigated questions of the period of the World War II - the state of the elementary and secondary education in five northern and eastern regions of Ukraine, which were under the War Department, is shown. On basis of the archive sources the policy of the German rule in this sphere and the activities of the local Ukrainian intelligentsia are shown.

Отримано 17.09.2005.